

СОНГОДОГ МОНГОЛ БИЧГИЙН ЗӨВ БИЧИХ ЗҮЙ БА ТҮРЭГ ХЭЛНИЙ ТОЛЬ БИЧГИЙН БАРИМТ

С.Батхишиг

1. Оршил

Монгол бичгийн хэл нь монгол хэлний түүхэн хөгжлийн харьцангуй эрт үеийн онцлогийг хадгалж үлдсэн учраас түүний хэлбэрийг алтайн бусад хэлтэй харьцуулан шинжлэх нь чухал юм. Ер нь алтайн язгуурын хэлний онолын талаар эрдэмтэд санал зөрүүтэй байдаг бөгөөд бид энэхүү суурь судалгааны талаар үл өгүүлэн, зөвхөн монгол бичгийн зөв бичих зүйгээр тулгуур хийж, түүнийг түрэг хэлтэй харьцуулан шинжлэхийг гол зорилго болгов.

“Монгол бичгийн хэлний олонх мэргэжилтэн үгийн язгуур, үндэс, дагаврыг тогтвортой байлгах нь зүйтэй гэсэн саналтай байна. Энэ талаар бидэнд үлгэр жишээ болох зүйл бол уйгуржин бичгийн зөв бичихзүйн зарчимд тулгуурлан боловсруулсан туршилага болно. Сонгодог бичгийн хэлний зөв бичих зүйд язгуур, үндсийг эвдэлгүй бичдэг дүрмийн систем боловсорсон байжээ” (Цолоо, 1976:148). Дээрх саналыг үндэслэн монгол бичгийн хэлний олон зуун жилийн өмнөх хэлбэрийг хадгалж ирсэн үгсийг зөв бичих зүйн хэлбэрээр нь түрэг хэлэнд буй үгстэй харгуулан үзэхдээ дараах чиглэлийг баримталсан болно. Үүнд:

Монгол бичгийн хэл нь XII зуунаас аль эрт монгол бичгийг Монголчууд өөрийн хэл аялгуунд тохируулан авсан байж болох жишээ баримтыг алтай язгуурын хэлний хүрээнд авч үзэх,

- *Монгол бичгийн хэл, түрэг хэлэнд үлдсэн өвөг алтай хэлний онцлогоор илэрч буй баримтыг бүртгэх,*
- *Монгол, түрэг хэлэнд нэгэн зэрэг орсон байж болох санскрит хэлний баримтыг бүртгэх,*
- *Монгол бичгийн хэлний үг, түрэг хэлний үгийг бүртгэснээр алтай хэлний зарим нийтлэг онцлогийг харуулсан баримтыг нэмэн баяжуулах.*

Монгол бичгийг хэдий үед монгол хэлэнд тохируулан авсан тухай эрдэмтдийн санал зөрүүтэй байдаг. Нэг хэсэг нь XIII зуунд Уйгураас монголчууд дам авсан гэж үздэг бол зарим судлаач түүхэн нөхцөл байдал хийгээд XIII зууны үеийн монгол бичгийн хэлний тогтсон ёс зэргийг бодолцоод Уйгур улсыг өв тэгш сэргэн мандаж байх үед авсан байх гэж үздэг (Шагдарсүрэн, 2001:22). Бидний үед уламжлан ирснээр “монгол бичгийн хамгийн анхны дурсгал нь 1224 юм уу 1225 онд хамаарах “Чингисийн чулууны бичиг” юм. Гэтэл энэ дурсгалын хэлний онцлог XIII зууны аман аялгуунаас ихээхэн ялгаатай байгаа явдал бол уйгуржин бичгийн хэлийг XIII зуунаас өмнө, магадгүй 100, 200 жилийн өмнө ч бий болсон байж болох юм гэсэн дүгнэлтэд хүргэж байна. Хэл бол тийм амархан 10, 20

жилийн дотор өөрчлөгддөг үзэгдэл биш аажим хувьслын замаар өөрчлөгддөг учраас амьд аялгуунаас ихээхэн зөрөөтэй байна гэдэг бол олон зуун жилийн өмнө үүссэн гэсэн үг болно” (1967:17) гэж Ж.Надмид гуайн бичсэнийг онцлон эш татмаар байна. Өдгөөгийн монгол хэлнээ *булан*, *буга*, *хавсар*-, *хамаг* гэж бичдэг үгс нь бичгийн хэлнээ *bulun*, *buᠠᠭ*, *qabsur*-, *qamuᠠ* гэсэн бичлэгтэй байдаг бөгөөд эртний түрэг хэлэнд *bulu* ᠒ *угол* (ДТС₁₂₄), *buᠠᠭ олень* (ДТС₁₂₀), *qamuᠠ весь, целой* (ДТС₄₁₆), *qabsur- соединять, складывать* (ДТС₃₉₉) гэсэн яг адил хэлбэртэй байна. Энэ нь монгол бичгийн зөв бичих дүрэм нь нэн эртний болохыг гэрчилж байгаа юм. Одоогийн монгол бичгийн зөв бичих дүрэмд дүрс ялган бичих үгс гэж нэрлэдэг үгийн дотор хоёр зүйлийн “хавсрах” байдаг. Үүнд, 1. **qabsar**- *хүйтнээр шуурах*, 2. **qabsur**- *хамжин туслах, хамтатгах* гэж толь бичгүүдэд тэмдэглэсэн буй. Дээр бичсэн жишээнээс дүрс хэлбэрээр ялгахын тулд тийн бичсэн хэрэг бус бөгөөд өнө эртний зөв бичлэгийн хэлбэр юм. “Хамаг” гэсэн үгийг **qama** ү гэхгүй, заавал **qamu** ү гэж бичдэг нь зүгээр ч нэг тогтсон уламжлал төдий бус өвөг монгол хэлний үетэй холбоотой ажээ.

Монгол бичгийн Али гали үсэг зохиогдсоноос хойш шашин соёлын холбогдолтой санскрит, төвд үгсийг тогтсон журмаар бичих болсон. Харин түүнээс өмнө монгол хэлнээ орж, бард уламжлан ирсэн санскрит үгийн монгол бичлэг нь уйгураар дамжин түрэг хэлнээ орсон бичлэгтэй тохирч байгаа юм. Жишээ нь:

- тү. *abiṣik* [скр. *abhiṣeka*] (ДТС₂) || мо.б. *abiṣig*, “эрх олох, эрх өргөхүй”, эртний Энэтхэгт шинээр хаан ор суухдаа дөрвөн мөрний ус буюу рашааныг толгой дээрээ цутгаж төрийн эрх олох зан үйл (О.С₁₆).
- тү. *adiṣtit* ~ *adistit* [скр. *adhiṣṭhita*] (ДТС₁₀) || мо.б. *adistid*, монголоор бас *жанлав ч гэнэ*. *Өршөөл, аврал, хишиг, соёрхол гэсэн утгатай* (О.С₂₀)
- тү. *akṣobi* [скр. *aksobhya*], скр. *akṣobhya* || мо. б. *aṣobi*, “Үл хөдлөгч” тэгүнчлэн ирсэн бурхны нэг (О.С₂₁)
- тү. *anurat* [скр. *anurādhā*] (ДТС₄₆) || мо.б. *anurad*. *Сарны зурхайн 28 одны нэг, 1 эм, 9 эрийг дарах од гэсэн монгол нэртэй* (О.С₂₄).
- тү. *ardir* [скр. *ārdrā*] (ДТС₅₁) || мо. б. *ardir*, *тэнгэрийн түвшний цагирагийн шадар бүхий хамтдахын ордын гялбалзсан гурван од* (О.С₂₆)
- тү. *arṣi* [скр. *ṛṣi*] (ДТС₅₅) || мо. б. *arṣi*, “шударга залагч” аглагт сууж, бясалгал хийн, рид хувилгаан, эрдэм увидас сурсан хүн (О.С₂₇).
- тү. *asuri* [скр. *asura*] (ДТС₆₁) || мо. б. *asuri*, “тэнгэр бус”, бурхны шашны ёсноо б зүйл амьтны нэг, тэнгэр газрын хоорондох дайнч амьтан (О.С₂₈)
- тү. *badir* [скр. *pātra*] (ДТС₇₇), *badir ajaq*, скр. *patra* || мо. б. *badir*, *тойдын дусал гуйх аяга* (О.С₃₃)
- тү. *barani* [скр. *bharaṇi*] (ДТС₈₃) || мо. б. *barani*, *сарны зурхайн 28 одны нэг, монгол нэр нь Авагч эмээ, одоо Гоё хүүхэн гэж нэрлэнэ* (О.С₄₂)
- тү. *bodī* [скр. *bodhi*] (ДТС₁₀₇) || бодь скр. *bodhi* (*vriksa*), мо. б. *bodī*; I *бодь мод, ариун мод* (О.С₄₈); II *сэтгэл* (О.С₄₈); III *гөрөөс* (О.С₄₉)
- тү. *bursan* [скр. *buddha-saṅgha*] (ДТС₁₂₆), тү. *bursan quvray* (ДТС₁₂₆) || мо. б. *bursang*, *олон хувраг буюу сүм хийдэд сууж хурал ном үйлдэгсэд, хорш. бурсан хувраг* (О.С₅₅)
- тү. *čadik* [скр. *jātaka*] || мо. б. *čadīṭ*, “төрлийн үес”, бурхан багшийн урьд төрлийн үесийг өгүүлсэн Энэтхэгийн бурхны шашны туужилсан зохиол, түүх, шастир, (О.С₂₃₈)
- тү. *čindan* [скр. *candana*] (ДТС₁₄₉) || мо. б. *čindan* (<уй. *čintan* / *čindan*), ~ *зандан, дулаан орноо ургадаг анхилам үнэрт мод* (О.С_{128,249}).
- тү. *maḥarāṣ* [скр. *mahārāja*] (ДТС₃₃₈) || мо. б. *maqaraṣ*; *Махранз* (О.С₁₅₇)

тү. nirvan см. nirvāṇa (ДТС₃₅₉), мо. б. nirvan; “гаслангаас нөгчигсөн, гэтлэх, тонилгох” (О.С₁₇₀)

тү. sansar [скр. samsāra] (ДТС₄₈₄) || мо. б. sansar; “орчин эргэлдэхүй” (О.С₁₉₁) гэх мэт 600-гаад үгийг бүртгэн харьцуулсан.

Зава Дамдин хэмээн алдаршсан эрдэмтэн ламын зохиосон “Хор чойнжүн” буюу “Монголд шашин дэлгэрсэн түүх”-д “Эдүгээ манагар төвдүүд Хор Ли, Хор Вана, Хор Дэн гэх зэргээр нэрлэдгийн уг үүсэл ч тийн бөгөөд түүнээс залгамжлан дундад, доорд Монгол оронд ч дээдийн ном тархан дэлгэрч байсан бөгөөд даруй Сэлэнгэ мөрний умард хөвөөний Баян балгад (тэр үед бүтээсэн Зуугийн дуган одоо ч тэнд хэвээр буй) хэмээх нь Монгол хотод Или, Тарвагатайн чинадаас Согд нэрт Монголын нэгэн аймаг хүмүүс ирж худалдаа хийж байсны дотор тэдний иргэд багш нар нь уйгурчууд болон монголчуудад бичиг үсэг зааж, үзүүлэгчдийн (Бурхны [С.Б]) дээд номын зарлиг, шаштируудыг өөрсдийнх нь хэл ярианд орчуулан зааж байсан байна. Тэр үед Монголын аймгуудад гурван эрдэнэд итгэл явуулан тахил өргөж, сүм дуган байгуулан бие, зарлиг, тааллын шүтээнийг босгон бүтээж, шагшаавадыг сахиад, ном шашны суурийг үлэмжхэн байгуулжээ. Мөн тэр үед тэд эрхэм зарлигийн номыг уншихдаа согд үсгийн дээр Энэтхэг болон өөрсдийн хэлэнд солбилцуулан орчуулаад номлох, сонсох, унших зэргээр үйлдэж байсан амуй. Тийм болохоор эдүгээ манагар монгол номын үгс нь энэтхэг, уйгур, монгол үг холилдон байдаг аж” (Чоймаа, 2003:312-313) гэсэн нь санскрит үгийг бүртгэн товчоолох үндэс болсон юм.

2. Судалгааны тойм, аргазүй

Эл өгүүлэлд *Древнетюркский словарь* (Л., 1969)-ийг түрэг хэлний тулгуур хэрэглэгдэхүүн болгосноос гадна монгол, түрэг, манж-түнгүс хэлний судлалд гарын авлага болсон (Sečenčoytu, *Mongγul üges-ün ijaγur-un toli*. Kökeqota, 1988; Я.Цэвэл. *Монгол хэлний товч тайлбар толь*. Уб., 1966; Clauson Sir Gerard. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford, 1972; M.Räsänen. *Versuch eines etymologischen wörterbuchs der türksprachen*. Helsinki, 1969; Э.В.Севортян. *Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на гласные*. М., 1974, 768 стр.; Э.В.Севортян. *Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на букву ‘Б’*. М., 1978, 349 стр.; Э.В.Севортян. *Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на букву ‘В’, ‘Г’ и ‘Д’*. М., 1980, 395 стр.; Э.В.Севортян, Л.С.Левитская. *Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на буквы ‘Ж’, ‘Ж’, ‘Й’*. М., 1989) толь бичгүүдийг лавлан ашиглав.

Энэ сэдэвтэй шууд болоод дам холбогдох алтай хэл шинжлэлийн хүрээнд хоёр хэлний харьцуулсан судлалаар гарсан ажлуудыг дурдаж болно.

Joriγtu. *Mongγol törül-ün keles ba türüg törül-ün kelen-ü üges-ün qaričayuluγsan sudulul*. Kökeqota, 2000.

В.И.Рассадин. *Тюркские элементы в языке “Сокровенного сказания монголов”*. Тайная история монголов. Новосибирск, 1995, стр. 108-114.

А.М.Щербак. *Ранние тюркско-монгольские языковые связи* (VIII-XIV вв). СПб., 1997.

Eldengdei, Oyundalai, Asaraltu. *“Mongγol-un niγuča tobčiyān”-u jarim üges-ün tayilburi*. Begejing, 1991

зэрэг бүтээлээс гадна уг өгүүлэлд тулгуур хэрэглэгдэхүүн болсон толь бичгийн зүйл, алтай хэл, монгол хэлзүйн судалгааны суурь бүтээл нь энэхүү сэдвийг судлахад чухал үнэ цэнэтэй юм.

Үгийн гарал, монгол бичгийн зөв бичих зүйн онцлогийг судлах, ер алтай язгуурын хэлний нийтлэг зүй тогтлыг тодруулах зэрэг асуудалд лавламж болох 1000 орчим үгийг *Древнетюркский словарь* (Лг., 1969) зэрэг толь бичгийн бодит баримтад тулгуурлаж,

тодорхой шалгуураар бүртгэн товчоолов. Уг бүртгэлээр эш үндэс хийж, хэсэг бүлгээр нь ангилан хувааж, зохих хүрээнд харьцууллаа. Бидний бүртгэн товчоолж, судалсан үгээс алтай язгуурын хэл буюу монгол, түрэг, манж-түнгүс хэлний язгуур хэрхэн тохирч байгаа ерөнхий тогтолцоог нэлээд олон үгийн хүрээнд ажиглан судлах боломжийг олгож байна.

3. Монгол бичгийн хэлний зөв бичих зүй ба түрэг хэлний баримт

Юун түрүүн, монгол бичгийн хэлбэр-утга монгол-түрэг хэлэнд хоёуланд нь адил тохиолдож буй үгсийг жагсааж үзье.

Монгол	Түрэг
аулау (аглаг хөдөө)	аулау безлюдный (ДТС ₂₁)
ada (ад зэтгэр)	ada бедствие, опасность, несчастье (ДТС ₇)
arslan (арслан)	arslan лев (ДТС ₅₅)
bayla- (баглах, боох)	bayla- привязывать (ДТС ₇₈)
bars (бар)	bars тигр (ДТС ₈₄)
bilig (оюун билиг)	bilig знание (ДТС ₉₉)
buуu (буга)	buуu олень (ДТС ₁₂₀)
buyan (буян)	buyan благодетель (ДТС ₁₂₀)
bütün (бүтэн)	bütün весь, целый, полный (ДТС ₁₃₄)
čerig (цэрэг цуух)	čerig войско (ДТС ₁₄₄)
jula (зул)	jula факел, светильник (ДТС ₂₇₈)
qar-a (хар өнгө)	qara черный (ДТС ₄₂₂)
qara- (харах)	qara- смотреть (ДТС ₄₂₄)
ükeg (МНТ-д буй) ¹	ükäk сундук (ДТС ₆₂₃)
qana- (хана)- ²	qana- кровоточить (ДТС ₄₂₉)
qarši (харш)	qarši дворец (ДТС ₄₂₉)
sürüg (сүрэг)	sürüg табун, стадо (ДТС ₅₁₈)
tebši (тэвш)	tevsi поднос (ДТС ₅₅₇) гэх мэт (Үргэлжлэлийг 1-р хавсралтаас үзнэ үү).

2-рт үеийн бүтцээр ондоо, эсвэл авиа сэлгэсэн юм уу, хэлний хувьслаар өөрчлөгдсөн үгсийг жагсаан үзье.

Монгол	Түрэг
ajirγ-a (азарга)	ajūr жеребец (ДТС ₂₈)
alta (алт)	altun золото (ДТС ₄₀)
andaγar (андгай)	and клятва (ДТС ₄₄)
arbai (арвай)	arpa ячмень (ДТС ₅₃)
arγal (аргал)	arqar архар, аргали, горный баран (ДТС ₅₄)
bayan (баян)	baj богатый (ДТС ₇₉)
büdügün (бүдүүн)	bedük большой (ДТС ₉₁)

¹ Хээр аялан явахад бяцхан хүүхдийг агуулж тээх ба юм хум хийхэд зориулан үйлдсэн авдар сав (SČ₄₈₀)

² Орчин цагийн монгол хэлэнд “ханах” гэсэн адил дуудлага, утга өөр хоёр үг буй. Нөгөө нь ханаж цадахын “ханах” бөгөөд монгол бичгээр qanqan гэж бичнэ.

belge (бэлгэ)	belgü <i>признак</i> (ДТС ₉₃)
beljig (бэлзэг)	bilazük <i>браслет</i> (ДТС ₉₉)
botuγu (ботго)	botu ~ botuq <i>верблюжонок</i> (ДТС ₁₁₅)
buur-a (буур)	buγra <i>верблюд-производитель</i> (ДТС ₁₂₀)
büji- (бүжих)	büdi- <i>танцевать, плясать</i> (ДТС ₁₃₁)
büjig (бүжиг)	büdig <i>танец</i> (ДТС ₁₃₁)
čindar (чандар)	čadar <i>пепел, зола, прах</i> (ДТС ₁₃₅)
iker-e (ихэр)	eki <i>два</i> (Айдаров ₃₅₆)
ergi (эрэг газрын)	erig <i>место, стоянка</i> (ДТС ₁₇₇)
irge (хоёр настай хонь)	irk <i>овца по четвертому году</i> (ДТС ₂₁₂)
iru-a (өр)	irü <i>знак, примета</i> (ДТС ₂₁₂)
kömlüdüрге (хөмөлдөрөг)	kömlüdüruk <i>нагрудный ремень лошади</i> (ДТС ₃₁₄)
načın (начин шувуу)	lačın <i>кречет, сокол</i> (ДТС ₃₃₂)
γubčiyur (алба гувчуур)	qubčir <i>кубчир</i> (ДТС ₄₆₂)
tobraγ (товрог)	topraq <i>земля, прах</i> (ДТС ₅₇₅) (Үргэлжлэл 2-р хавсралтад).

Алтай язгуурын хэлнүүдэд үгийн язгуур нь нэг буюу хоёр үеэс бүтнэ. Үгийн цөм язгуур нь *эгийг, гийгүүлэгч+эгийг, эгийг+гийгүүлэгч, гийгүүлэгч+эгийг+гийгүүлэгч* гэсэн үеийн бүтэцтэй байх боловч түрэг төрлийн хэлүүдэд *гийгүүлэгч+эгийг+гийгүүлэгч, гийгүүлэгч* гэсэн үеийн бүтэц буй. Энэ нь ихэвчлэн ганц үет үг юм уу олон үет үгийн төгсгөлд тохиолддог байна. Нийт алтай язгуурын хэлэнд нэг үет үг олон байдаг. Энэ нь түрэг хэлэнд их түгээмэл, монгол хэлэнд түгээмэл бус, манж-түнгүс хэлэнд бүр цөөн тохиолддог байна.

Хоёр хэлэнд үеийн бүтцээрээ бүрэн тохирч байгаа жишээ:

Монгол	Түрэг
qar-a (<i>хар өнгө</i>)	qara <i>черный</i> (ДТС ₄₂₂)
uγuγ (<i>ураг садан</i>)	uγuγ <i>семя</i> (ДТС ₆₁₅)
tani- (<i>тани-</i>)	tani- <i>знать, быть, законом</i> (ДТС ₅₃₁)
tara- (<i>тар-</i>)	tara- <i>расчесывать</i> (ДТС ₅₃₆)
teke (<i>тэх</i>)	tekä <i>козел</i> (ДТС ₅₅₀)

Монгол хэлэнд хоёр үетэй, түрэг хэлэнд нэг үетэй утга тохирч буй жишээ:

Монгол	Түрэг
aba (<i>ан ав</i>)	ab ~ av <i>охота</i> (ДТС ₁)
er-e (<i>эр</i>)	er (ДТС ₁₇₅)
isü (<i>хөө тортог</i>)	ış <i>копоть, сажка</i> (ДТС ₂₂₀)
uqa- (<i>ух-</i>)	uq- <i>понимать</i> (ДТС ₆₁₃)
erke (<i>эрх</i>)	erk <i>сила, воля, могущество, власть</i> (ДТС ₁₇₉)

Дээр үзүүлсэн жишээ мэтээр хэлбэр өөрдсөн нэг язгуурт үгс гэсэн хэсгийн дийлэнх үг нь үеийн тоогоор зөрүүтэй үгс эзэлж байна.

3-рт, Монгол, түрэг хэлэнд хэлбэр адил, утга шилжсэн хэсэг үгсийг жагсаан үзье.

Монгол	Түрэг
adaγ (адаг, төгсгөл)	adaq ~ адаq <i>нога</i> (ДТС _{8,14}) адаг, хөл
toluγai-yin aru-yin üsü	eki arqa qıl (ДТС ₅₄)
köke (өнгө, хөх тэнгэр)	kök <i>небо, корень, голубой</i> (ДТС ₃₁₂)
öši- (өших)	öcä- <i>враждовать</i> (ДТС ₃₇₆)
öšiy-e (өшөө)	öcäs <i>вражда</i> (ДТС ₃₇₆)
qanaγur, qana- (хана-)	qan <i>кровь</i> (ДТС ₄₁₆) цус
öb (өв)	üv <i>дам</i> (ДТС ₆₂₉) гэр
üsü (үс)	saç <i>волосы</i> (ДТС ₄₇₉)
usu (ус)	sub <i>вода, влага</i> (ДТС ₅₁₅) (<i>Үргэлжлэл 3-р хавсралтад</i>).

4. Хэлэлцүүлэг

1. Монгол бичгийн хэлний зөв бичих зүй нь олон зуун жил тогтвортой байсны ачаар бид эртний, бүр өвөг монгол хэлний үгийн бүтэц, хэлбэрийг бусад алтай язгуурын хэлний тохирох баримттай харьцуулж, зохих хэмжээнд сэргээн тогтоох боломжтой гэж бодож байна.

2. Одоо болтол мөрдөж ирсэн монгол бичгийн зөв бичих дүрмээр бичсэн цөөнгүй үгийн язгуурын хэлбэр бүтэц нь алтай язгуурын хэлний зохих үгтэй яг тохирч байгаа нь монгол бичгийг авч хэрэглэсэн он цаг урагшлах ёстойг зааж байна. Мэдээж түүхэн хэлзүйн нарийн судалгаа, тайлбарыг шаардах болно.

3. Ийм харьцуулал хийх явцад ажигласан зүйл бол урт эгшгийн гарлын тухай юм. Эртний монгол хэлэнд орчин цагийн монгол хэлний урт эгшгийн байрлалд “Э+Г+Э” гэсэн нийлэмж байсан бөгөөд арынхаа эгшгийн хүчлэх өргөлтөөс шалтгаалан хоёр эгшгийн дундах гийгүүлэгч буюу гол төлөв “γ / g” сулран сугарч, улмаар эгшиг авиа нь ижилшиж одоогийн урт эгшиг буй болсон гэж судлаачид үздэг. Сүүлийн үед зарим судлаач эртний монгол хэлэнд ч урт эгшиг байсан бөгөөд монгол бичигт урт эгшгийг тэмдэглэх боломжгүйгээс урт эгшгийг “Э+Г+Э” гэсэн нийлэмжээр тэмдэглэсэн бололтой гэсэн санал дурдсан байдаг. Бидний судалгаанаас үзэхэд эртний монгол хэлэнд орчин цагийн монгол хэлний үүсмэл урт эгшгийн байрлалд “Э+γ / g+Э” гэсэн нийлэмж лавтай байсан гэдгийг нутлах жишээ олон тохиолдож байна. Жишээ нь:

Эртний монгол	Эртний түрэг
saγa (саа, сал саах)	say
qayān (хаан)	qayan
buur-a (буур)	buγra
saγam-a (саам)	saγim
tegerm-e (тээрэм)	tegirmän
birayū (бяруу)	bīzay
tariy-a (тариа)	tariγ
ariyūn (ариун)	ariγ
qataγu (хатуу)	qatiγ
qaraγul (харуул)	qaraγu
batuγu (ботго)	botuq
beriye (бэрээ, саваа мод)	bergä гэх мэт.

4. Монгол бичгийн уламжлалт зөв бичих дүрмээр бичсэн үгийн язгуурын бичлэгийг үл тоож болохгүй бөгөөд түүний цаана монгол хэлний үгийн бүтцийн түүхэн хэв шинж хадгалагдаж байгаа ажээ. Монгол бичгийн уламжлалт зөв бичих зүйг олон талаар харьцуулан судалж аль нь эртний хэлбэр, аль нь хожим дүрэмжүүлсэн зүйл болохыг нягтлах боломжтой юм.

5. Монгол оронд Бурханы шашин түрүү дэлгэрсэн цаг нь Согд, Уйгурууд Бурханы шашинтай, монгол бичгийн өвөг болсон бичиг үсэгтэй байсан тэр үе нь билээ. Зава Дамдин гуайн бичсэнчлэн согд, уйгурын багш нар уйгуржин монгол бичгээр бурханы шашныг зааж байсан байж ч магадгүй, ямар боловч бурханы шашинтай холбоотой өдий төдий санскрит үг эртний түрэг хэлний толь бичигт тэмдэглэгдсэн байх бөгөөд тэдгээрийн бичлэг нь тухайн санскрит үгийн дуудлагатай төдийлөн адил бус, харин монголчуудын уламжлалт монгол бичлэгтэй л адил буюу ойр байна. Энэ нь яах аргагүй Уйгурууд түүхийн тавцанд гарч ирсэн үеэс уламжлан үлдсэн байх ёстой болов уу.

Номзүй

Joriyту. *Mongγ ol törül-ün kele ba türüg törül-ün kelen-ü üges-ün qaričaγ uluγ san sudulul.* Köke-qota, 2000.

Clauson Sir Gerard. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish I*, Oxford, 1972.

Clauson Sir Gerard. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish II*, Oxford, 1972.

Rachewiltz I. *The Secret History of the Mongols*, Part I, Text, Bloomington, 1972.

Rachewiltz I. *The Secret History of the Mongols*, Part II, Index, Bloomington, 1972.

Räsänen M. *Versuch eines etymologischen wörterbuchs der türksprachen*, Helsinki, 1969.

Сүхбаатар О. *Монгол хэлний харь үгийн толь*, Улаанбаатар, 1999.

Севортян Э.В. *Этимологический словарь тюркских языков*, Москва, 1974.

Севортян Э.В., Левитская Л.С. *Этимологический словарь тюркских языков*, Москва, 1989.

Seçençoytu. *Mongγ ol üges-ün ijaγ ur-un toli*, Köke qota, 1988.

Цэвэл Я. *Монгол хэлний товч тайлбар толь*, Улаанбаатар, 1966.

Чоймаа Ш. *Монгол судлалын өгүүлүүд*, Улаанбаатар, 2003.

Qad-un ündüsün quriyangγ ui altan tobči. Галиглаж, үгийн хэлхээг үйлдсэн, эх бичгийн судалгааг хийсэн Ш.Чоймаа, Улаанбаатар, 2002.

Шагдарсүрэн Ц. *Монгол хэлний хөгжлийн эртний үе, түүнийг судалсан тойм* (эргэцүүлэл), Эртний монгол хэлний судлал, Монгол судлалын сонгомол өгүүллийн эрхи, I хэлмэли, II дэвтэр, Улаанбаатар, 1999, 67-126-р тал.

Надмид Ж. *Монгол хэл, түүний бичгийн түүхэн хөгжлийн товч тойм.* УБ., 1967.

Цолоо Ж. *Орчин цагийн монгол хэлний авиазүй.* УБ., 1976.

Хураасан үгийн жагсаалт

мо.	монгол хэл
тү.	түрэг хэл
скр.	санскрит
МНТ	Монголын нууц товчоо
ДТС	Древнетюркский словарь
S.C	Сэцэнцогт
Г.М	Го.Мижиддорж

Г.З	Г.Зоригт
О.С	О.Сүхбаатар
Т.Т	Талат текин

Abstract

Classical Mongolian has preserved its early historical features so it's important to study and compare its form with other Altaic languages. There are differing theories on the Altaic language roots and this research won't touch upon that but will only aim to compare classical Mongolian with the corresponding Turkic words based on orthography.

As a result of this research, the following conclusions were made:

1. Classical Mongolian orthography has stayed unchanged for many centuries therefore we can compare the forms and structures of words from ancient Mongolian times with the equivalent words of other Altaic languages and restore them to a degree.

2. Based on the fact that there are a number of Altaic language words match with the roots and structures of classical Mongolian words that follow orthographic rules which have been consistent until now shows the period they adapted classical Mongolian could be even earlier than previously speculated. Of course, precise historical grammatic research is requisite.

3. As a result of this comparison, there is something I noticed about the origin of long vowels. Scholars theorize that in place of the long vowels of modern Mongolian, the classical Mongolian had the combination "V+C+V" and because of the stress put on the second vowel the consonant "γ/g" weakened and slipped out and the vowels joined to become long vowels. There are also scholars who think that classical Mongolian did have long vowels but couldn't be written with Mongolian script so were written as the combination "V+γ/g+V". According to this research there are many examples that prove classical Mongolian words with the form "V+g+V" were used instead of modern Mongolian long vowels. C.M. *saya*, Turkic. *saγ*; C.M. *qayan*, Turkic. *qayan*; C.M. *buur-a*, Turkic. *buγra*; C.M. *sayam-a*, Turkic. *sayim*; C.M. *tegerm-e*, Turkic. *tegirmän*; C.M. *birayū*, Turkic. *bīzay*.

4. It is not permissible to view classical Mongolian orthography superficially as it holds the historical context and structure of Mongolian language. By comparing and examining classical Mongolian orthography in many different ways it is possible to determine which ones are ancient forms and which rules were made later on.

5. The time when Buddhism first spread in Mongolia was when Sogd and Uighurs already had Buddhism and were using the predecessor language of Mongolian language. As Zava Damdin wrote sogd, uighur masters perhaps taught Buddhism in Uighur Mongolian script, there are numerous Sanskrit words related to Buddhism found in ancient Turkic language dictionary and their writing is dissimilar to the pronunciation of Sanskrit words of that period rather are the same or close to classical Mongolian spelling. This unmistakably shows it was left during when Uighurs were prospering in Mongolia.

1. мо. **ay** (ar)³; **ay** силок, ловушка (ДТС₁₆)
2. мо. **aylay** аглаг (хөдөө); тү. **aylaq** безлюдный (ДТС₂₁)
3. мо. **ada** ад (зэтгэр); тү. **ada** бедствие, опасность, несчастье (ДТС₇)
4. мо. **ada bol**(qu) ад болох; тү. **ada bol-** быть вреду, быть несчастьем (ДТС₇)
5. мо. **adala-** адлах; тү. **adala-**причинять беду, бедствие, несчастье (ДТС₈)
6. мо. **al** ал (улаан); тү. **al** алый, ярко-красный (ДТС₃₁)
7. мо. **alban** алба, албан; тү. **alban** [монг. alba(n)] повинность (ДТС₃₄)
8. мо. **alban jasa** албан засаг; тү. **alban jasaq** (ДТС₃₄)
9. мо. **alda-** алдах; тү. **alda-** обманывать, вводить в заблуждение (ДТС₃₄)
10. мо. **amaray** амраг; тү. **amīraq** любить, любимый (ДТС₄₁)
11. мо. **angči** анч; тү. **aŋči** охотник на дичь (ДТС₄₆)
12. мо. **aryala-** аргалах; тү. **ar-** обманывать, лгать, соблазнять (ДТС₅₀)
13. мо. **aral** (Č.Č₁₅₄)⁴; тү. **aral** aral / arāl (ГЗ₁₃₉)
14. мо. **ariγ** ариг; тү. **ariγ** чистый, незагрязненный (ДТС₅₁)
15. мо. **ariyla-** ариглах; тү. **ari** γ **la-**сортировать (ДТС₅₂)
16. мо. **arslan** арслан; тү. **arslan** лев (ДТС₅₅); **aslan** ~ **arslan** arslan / arslān (ГЗ₁₃₈)
17. мо. **ašiγ** ашиг; тү. **aši** γ польза, выгода, прибыль (ДТС₆₀)
18. мо. **ašiγ tusu** ашиг тус; тү. **ašiγ tusu** прибыль, польза (ДТС₆₀)
19. мо. **ašiγči** ашигч; тү. **ašiγči** приносящий пользу (ДТС₆₀)
20. мо. **aq-a** ах; тү. **aya** см. ага (ДТС₁₇); **aka** -ага (ГЗ₁₃₄)
21. мо. **ata** ат; тү. **atan** холощенный верблюд (ДТС₆₆)
22. мо. **atan buq-a** атан бух; тү. **atan buqa** вол (ДТС₆₆)
23. мо. **atγay** атгаг; тү. **atqay** см. **atqay** представление, понятие (ДТС₆₈)
24. мо. **ačila-** ачлах; тү. **ačil-** заботиться (ДТС₅)
25. мо. **bayatur** баатар; тү. **ba** γ **atur**, **bayatur čigši** титул (ДТС₇₇)
26. мо. **bayla-** баглах; тү. **bayla-** привязывать (ДТС₇₈)
27. мо. **bal** бал; тү. **bal** мед (ДТС_{79,644})
28. мо. **balčiy** балчиг; тү. **balčiq** грязь (ДТС₈₀)
29. мо. **bandang** бандан; тү. **banda** п [кит. баньдэн] скамейка (ДТС₈₁)
30. мо. **baq-a** бах; тү. **baqa** лягушка (ДТС₈₂)
31. мо. **baqi**; тү. **baqi** постоянный, вечный (ДТС₈₂)
32. мо. **bayši** багш; тү. **baqši** [кит. боши, bag-ši] учитель, наставник (ДТС₈₂)
33. мо. **baylay-a** баглаа; тү. **bay** оковы, узы (ДТС₇₇)
34. мо. **bars** барс; тү. **bars** тигр (ДТС₈₄); **барс** тигр (Айдаров₃₅₇)
35. мо. **bičin** бичин; тү. **bičin** обезьяна (ДТС₉₈)
36. мо. **bilig** билиг; тү. **bilig** знание (ДТС₉₉)
37. мо. **boγč-a** богц; тү. **bo** дорожная сума (ДТС₁₀₉) аяны богц
38. мо. **bol-** болох; тү. **bol-** случаться, происходить (ДТС₁₁₁)

³ Чанга, бариу (Č.Č₆₁₉)

⁴ Гол, мөрөн, тэнгис, далай, нуур зэргийн доторх усаар хүрээлэгдсэн хуурай газар.

39. мо. **buγu** буга; түү. **buγu** олень (ДТС₁₂₀)
40. мо. **budu-** будах; түү. **boda-** красить, окрашивать (ДТС₁₀₇) ~ **bodu-** (ДТС₁₀₇)
41. мо. **buduγ** будаг; түү. **boduγ** краска, цвет (ДТС₁₀₈)
42. мо. **buqa`u** (МНТ_{1813, 1907, 1917, 2823}); түү. **buqaγu** оковы, колодки (ДТС₁₁₂)
43. мо. **buyan** буян; түү. **bujaγ** благодатный поступок, благодеяние, заслуга (ДТС₁₂₀)
44. мо. **bulaγ** булаг; түү. **bulaq** источник (ДТС₁₂₁)
45. мо. **bulqa-** (МНТ₁₇₂₇); түү. **bulγa-** перемешивать, смешивать (ДТС₁₂₂)
46. мо. **bulung** булан; түү. **buluγ** угол (ДТС₁₂₄)
47. мо. **buq-a** бух; түү. **buqa** бык-производитель (ДТС₁₂₅)
48. мо. **bursang** бурсан {хувраг}; түү. **bursaγ** буддийская монашеская община (ДТС₁₂₆)
49. мо. **bursan quvara**; түү. **bursaγ quvraγ** монашеская община (ДТС₁₂₆)
50. мо. **burqaγ** бурхан; түү. **burγan** ~ **burxan** Будда-основатель буддийского учения (ДТС₁₂₇)
51. мо. **buta** бут; түү. **butaq** ветвь, ветка, побег (ДТС₁₂₉)
52. мо. **bütün** бүтэн; түү. **bütün** весь, целый, полный (ДТС₁₃₄)
53. мо. **bel**; түү. **bel** холм (ДТС₉₃)
54. мо. **beleg** бэлэг; түү. **beläk** подарок (ДТС₉₃)
55. мо. **belegle-** бэлэглэх; түү. **beläklä-** дарить (ДТС₉₃)
56. мо. **ča**; түү. **čaγ** пора, время (ДТС₁₃₉)
57. мо. **čiji-**; түү. **čij-** блестящий, чыг (ДТС₁₄₇)
58. мо. **čo**; түү. **čo** блеск, сияние (солнца) (ДТС₁₅₁)
59. мо. **čoqur** цоохор; түү. **čoqur** [монг. **čoxur**] чубарый (ДТС₁₅₄)
60. мо. **čökür-** хомстгох, доогуурдуулах; түү. **čökür-** принижать (ДТС₁₅₅)
61. мо. **čeber** цэвэр; түү. **čebär** красивый (ДТС₁₄₂)
62. мо. **čečeg** цэцэг; түү. **čečak** цветок (ДТС₁₄₃)
63. мо. **čerig** цэрэг; түү. **čerig** войско (ДТС₁₄₄)
64. мо. **dalai** далай; түү. **talaj** [монг. **dalai**] море (ДТС₅₂₈)
65. мо. **daqī-** дахих; түү. **daqī** ~ **taqī** (ДТС₁₅₈)
66. мо. **daruγ-a** дарга; түү. **daruγa** [монг. **daruγ-a**] название должности (ДТС₁₅₉)
67. мо. **debter** дэвтэр; түү. **däptär** см. **däftär** тетрадь, книга (ДТС₁₅₉)
68. мо. **im** им {тамга}; түү. **im** знак, пароль (ДТС₂₀₉) **im** im / im (ГЗ_{164, 270})
69. мо. **ed** эд; түү. **ed** вещь, богатство (ДТС₁₆₂) **ed tavar** имущество, богатство (ДТС₁₆₂)
70. мо. **edle-** эдлэх; түү. **edlä-** оказывать внимание, заботиться (ДТС₁₆₄)
71. мо. **edlel** эдлэл; түү. **edlä-** быть разыскиваемым (ДТС₁₆₅)
72. мо. **elči** элч; түү. **elči** посол, вестник (ДТС₁₆₉)
73. мо. **emči** эмч; түү. **emči** лекарь (ДТС₁₇₂)
74. мо. **emgeg** эмгэг; түү. **emgäk** мучение, тягость (ДТС₁₇₂); **емгек** труд (Айдаров₃₅₆)
75. мо. **erdem** эрдэм; түү. **ердем** доблесть (Айдаров₃₅₆)
76. мо. **erlig** эрлиг; түү. **erlik** мужская сила (ДТС₁₈₀)
77. мо. **ertele-** эртлэх; түү. **ertälä-** спозаранку (ДТС₁₈₂)
78. мо. **esen** эсэн; түү. **esän** здоровый, невредимый (ДТС₁₈₃)
79. мо. **jaγan** заан; түү. **jaγan** слон (ДТС₂₂₄)

80. мо. **janggira-** зангирах; тү. **jaγür-** звучать, звенеть (ДТС₂₃₃)
81. мо. **jaq juq** зах зух; тү. **juq jaq** всякая всячина (ДТС₂₃₇)
82. мо. **yara-** ярах, зүсэх; тү. **jara-** подходит, рассекать (ДТС₂₃₉)
83. мо. **jarim** зарим; тү. **jarim** половина (ДТС₂₄₁)
84. мо. **jarliγ** зарлиг; тү. **jarlīq ~ jarlīγ** приказ (ДТС₂₄₂)
85. мо. **jasa-** засах, хуульчлах; тү. **jasa-** строить, делать (ДТС₂₄₅)
86. мо. **jida** жад; тү. **ǰoda** [монг. jida] копы (ДТС₆₄₂)
87. мо. **jori-** зорих, явах; тү. **jorī-** идти, ходить (ДТС₂₇₄)
88. мо. **joydur** зогдор; тү. **ǰoydu** длинная шерсть на шее верблюда (ДТС₆₄₂)
89. мо. **jöri-**; тү. **jör-** толковать (ДТС₂₇₆)
90. мо. **joriγ** зориг, явдал, үйлдэл; тү. **jornq** поведение, образ жизни (ДТС₂₇₄)
91. мо. **jula** зул; тү. **jula** факел, светильник (ДТС₂₇₈)
92. мо. **mören** мөрөн; тү. **mörän** [монг. mьren] река (ДТС₃₅₄)
93. мо. **nišan**⁵; тү. **nišan** признак (ДТС₃₅₉)
94. мо. **nom** ном; тү. **nom** [согд. nwm] религиозное учение (ДТС₃₆₀)
95. мо. **ol-** олох; тү. **ol-** становится (ДТС₃₆₆)
96. мо. **ordu** орд; тү. **ordu** ставка, резиденция хана (ДТС₃₇₀); **орду**, лагерь (Айдаров₃₆₂)
97. мо. **orun** орон; тү. **orun** место (ДТС₃₇₂)
98. мо. **ot**⁶; тү. **ot** огонь (ДТС₃₇₂);
99. мо. **ölber-** өлбөрөх (**ükü-**); тү. **öl-** умирать (ДТС₃₈₃)
100. мо. **öndür bol-** өсөх, торних; тү. **öndür-** растить (ДТС₃₈₅)
101. мо. **umai** умай; тү. **умай** женское божества (Айдаров₃₆₅)
102. мо. **uruγ** ураг; тү. **uruγ** семя (ДТС₆₁₅)
103. мо. **üzüm** үзэм; тү. **üzüm** виноград (ДТС₆₃₁)
104. мо. **qamuγ** хамаг; тү. **γamaγ ~ qamaγ ~ qamuγ** (ДТС₁₉₆)
105. мо. **qatun** хатан; тү. **xa:tun lady** (Clauson₆₀₂)
106. мо. **qar-a** хар; тү. **kara** black (Clauson₆₄₃)
107. мо. **qari-** харих, хөгшрөх; тү. **kari old** (Clauson₆₄₄)
108. мо. **qanliγ** ханлиг; тү. **xanlık kingdom** (Clauson₆₃₈)
109. мо. **qatun** хатан; тү. **qadun** см. **qatun** (ДТС₄₀₄)
110. мо. **qayan** хаан; тү. **qayan** каган (ДТС₄₀₅)
111. мо. **qayur-** хуурах, шарах; тү. **qayur-** жарить, калить (ДТС₄₀₆)
112. мо. **qama-** хамах; тү. **qama-** набиваться (ДТС₄₁₄)
113. мо. **qamqaγ** хамхаг; тү. **qamγaq** одно из группы растений (ДТС₄₁₅)
114. мо. **qan** хан; тү. **qan II** хан, правитель (ДТС₄₁₇)
115. мо. **qana**⁻⁷; тү. **qana-** кровоточить, течь (ДТС₄₁₇)
116. мо. **qargis** харгис; тү. **qarγiṣ** проклятие (ДТС₄₂₆)

⁵ Тамга гэсэн утгатай перс гаралтай үг, Индү вангийн хөшөөний бичигт `qas` nišan-bar гэж гардаг, мөн Турфаны цуглуулгын олон захидалд тэмдэглэгддэг.

⁶ otqan гэдэг нь галын хан гэсэн үг билээ.

⁷ Орчин цагийн монгол хэлэнд “ханах” гэсэн адил дуудлага, утга өөр хоёр үг буй. Нөгөө нь ханаж цадахын “ханах” бөгөөд монгол бичгээр qangqi гэж бичнэ.

117. мо. **γar** гар; тү. **qar** верхняя часть руки (ДТС₄₂₂)
118. мо. **qar qur** хар хур; тү. **qar qar qur et-** урчать (ДТС₄₂₂)
119. мо. **qarši** хариш; тү. **qarši** дворец (ДТС₄₂₉)
120. мо. **qaši-** хаших; тү. **qaš** край, берег, бровка, граница (ДТС₄₃₁)
121. мо. **qaš** хаши; тү. **qaš** минерал нефрит (ДТС₄₃₁)
122. мо. **qorum** хорум; **korum massive rock** (Clauson₆₆₀)
123. мо. **qori-** хорих; тү. **qorn-** оберегать, охранять (ДТС₄₅₈)
124. мо. **qoriγ** хориγ; тү. **qorn** γ (ДТС₄₅₈)
125. мо. **qoriyan** хороо; тү. **qoriγan** [монг. хогйа(н) ~ хогуγа(н)] военный лагерь (ДТС₄₅₈)
126. мо. **qoriγ** хориγ; тү. **qoruγ** охрана, защита, покровительство (ДТС₄₆₀)
127. мо. **qos morin**⁸; тү. **qoš ~ qoš at** запасная лошадь (ДТС₄₆₀)
128. мо. **qula** хул; тү. **qula** буланный (ДТС₄₆₄)
129. мо. **qulan** хулан; тү. **qulan** кулан, дикий азиатский осел (ДТС₄₆₅)
130. мо. **qurud** хурууд; тү. **qurut** курут (ДТС₄₇₀)
131. мо. **kereg** хэрэг; тү. **keräk** нужный (ДТС₃₀₀)
132. мо. **kirγa-** хяргах; тү. **kir-** to inter (Clauson₇₃₅)
133. мо. **köši-** хөших; тү. **köši-** закрывать, заслонять (ДТС₃₁₉)
134. мо. **külüg** хөлөг; тү. **külüg** славный (ДТС₃₂₆); **kü:lüg famous** (Clauson₇₁₇)
135. мо. **küse-** хүсэх; тү. **küsä-** желать (ДТС₃₂₉)
136. мо. **sana-** санах; тү. **sana-** считать (ДТС₄₈₃)
137. мо. **saki-** сахих; тү. **sakin-** düşünmek, kaygılmak (Т.Т¹₁₃₆)
138. мо. **sal** сал; тү. **sal** плот из бурдюков (ДТС₄₈₂)
139. мо. **sal-** салах; тү. **sal-** класть, бросать (ДТС₄₈₂)
140. мо. **saqal** сахал; тү. **saqal** борода (ДТС₄₈₆)
141. мо. **šongqur** шонхор; тү. **šunqar** сокол (ДТС₅₂₅)
142. мо. **sürüg** сүрэг; тү. **sürüg** табун, стадо (ДТС₅₁₈)
143. мо. **sü** сүү; тү. **süt** молоко (ДТС₅₁₈)
144. мо. **taγ**⁹; тү. **taγ** гора (ДТС₅₂₆)
145. мо. **taγar**¹⁰; тү. **taγar** мешок, торба (ДТС₅₂₆)
146. мо. **tayaγ** таяг; тү. **tajaq** палка (ДТС₅₂₇)
147. мо. **tal-a** тал; тү. **tala** степь (ДТС₅₂₈)
148. мо. **tala-** талах; тү. **tala-** грабить (ДТС₅₂₈)
149. мо. **talqada-** талхдах, талхлах, эвдэх; тү. **talq(a)-** вредить (ДТС₅₂₉)
150. мо. **talqala-** талхлах; тү. **talqalan-** завязываться (ДТС₅₂₉)
151. мо. **talq-a** талх; тү. **talqan** поджаренная мука (ДТС₅₂₉)
152. мо. **tamγ-a** тамга; тү. **tama** руков, приток реки (ДТС₅₃₀)
153. мо. **tani-** таних; тү. **tani-** знать, быть, законом (ДТС₅₃₁)
154. мо. **tara-** тараах; тү. **tara-** расчесывать (ДТС₅₃₆)

⁸ *Qad-un ündüsün quriyang γ ui altan tobči* (Тэргүүн дэвтэр), Галиглаж, үгийн хэлхээг үйлдсэн, эх бичгийн судалгааг хийсэн Ш.Чоймаа, Улаанбаатар, 2002, 36-р тал.

⁹ *Уулын хавтгайгтар орой* - Я.Цэвэл, Монгол хэлний товч тайлбар толь, Улаанбаатар, 1966, 513-р тал.

¹⁰ *Ноос олсоор бүдүүн нэхсэн нэгэн зүйл эд буюу түүгээр хийсэн сав.*

155. мо. **tari-** тарих; тү. **tari-** сеять (ДТС₅₃₇)
156. мо. **tariy-a** тариа; тү. **tariy** ~ **taray** зерно, хлеб (ДТС₅₃₇)
157. мо. **tabara-** таврах; тү. **tavraq** быстрый (ДТС₅₄₃)
158. мо. **torum** тором; тү. **torum** верблюжонок (ДТС₅₇₈)
159. мо. **törü**; тү. **törü** 1. Порядок, закон; 2. обычай, обряд; 3. свадебный пир (ДТС₅₈₁)
160. мо. **туг** туг; тү. **туг** знамя, бунчук (ДТС₅₈₄);
161. мо. **tuša-** туших; тү. **tuša-** путать (ДТС₅₉₀)
162. мо. **tuša** тус; тү. **tušay** путы, надеваемые на передаваемые на передние ноги лошади (ДТС₅₉₀)¹¹
163. мо. **tul-** тулах; тү. **tul-** толкать (ДТС₅₈₅)
164. мо. **turqaruu** турхруу¹²; тү. **turqaru-** постоянно, всегда (ДТС₅₈₈)
165. мо. **tümen** түмэн; тү. **tümän** десять тысяч (ДТС₅₉₆)
166. мо. **tün** (МНТ₁₈₁₄)¹³; тү. **tün** ночь (ДТС₅₉₇);
167. мо. **tüner** түнэр (Я.Ц₅₆₇)¹⁴; тү. **tünär-** темнеть (ДТС₅₉₇);
168. мо. **tüsig** түшиг; тү. **tüsig** fragrance (Clauson₅₅₅)
169. мо. **terlig** тэрлэг; тү. **ter** плата (ДТС₅₅₃)
170. мо. **terge** тэргэ; тү. **tergän** [монг. tergen] телега (ДТС₅₅₄)
171. мо. **tebši** тэвиш; тү. **tevs** поднос (ДТС₅₅₇)
172. мо. **teyin** тийн; тү. **teyin** diye (Т.Т²₁₁₁)
173. мо. **teke** тэх; тү. **teke**: be goat (Clauson₄₇₇); **tekä** козел (ДТС₅₅₀)

¹¹ Адууны өмнө хөлд зүүх чөдөр тушаа.

¹² Бичгийн хэлэнд түрш гэсэн утгатай.

¹³ Дундад үеийн монгол хэлэнд битүү харанхуй шугуйг хэлдэг байжээ.

¹⁴ Хавхар үзэгдэх байдал.

1. мо. **aba** ав; тү. **ab**~ав охота (ДТС₁)
2. мо. **ači** ач; тү. **ač** милость (ДТС₃)
3. мо. **adali** адил; тү. **adil** adali / edl (Г.З_{136, 269})
4. мо. **aqi-** ахих; тү. **a** γ - подниматься, восходить (ДТС₁₆)
5. мо. **ayduy-a** агдаг агдаг хийх; тү. **ayduq** изменчивый, ставший противоположным (ДТС₁₇)
6. мо. **ači** ач; тү. **ača** родственник (ДТС₄)
7. мо. **ajiry-a** азрага; тү. **adyir** жеребец (ДТС₁₀)
8. мо. **ayilad-** айлдах; тү. **aj-**, **ay-** говорить (ДТС₂₅); **ай** говорить (Айдаров₃₅₅)
9. мо. **ayaγ-a** аяга; тү. **ajaq** чаша, чашка (ДТС₂₇)
10. мо. **ajiry-a ata** азарга ат; тү. **ajyir at** жеребец (ДТС₂₈)
11. мо. **ayuqu** айх; тү. **aya-** korumak (Т.Т2₉₈)
12. мо. **alay** алаг; тү. **ala** пегий (ДТС₃₂)
13. мо. **alim-a** алим; тү. **alma** ~ alim яблоко (ДТС₃₆)
14. мо. **ala-** алах; тү. **alq-** губить, уничтожать (ДТС₃₇)
15. мо. **alta** алт; тү. **altun** золото (ДТС₄₀); **altun** alta / alt (Г.З₁₃₅)
16. мо. **amur** амар; тү. **amril-** успокаиваться (ДТС₄₂)
17. мо. **andayar** андгар, андгай; тү. **and** клятва (ДТС₄₄)
18. мо. **andayarla-** андгардлах, тангараглах; тү. **andyar-** клясться (ДТС₄₄)
19. мо. **aryači** аргач; тү. **армакчы** обманщик (Айдаров₃₅₅)
20. мо. **araki** архи; тү. **arak** ariqi / eγax (Г.З₁₃₉)
21. мо. **arbai** арвай; тү. **arpa** ячмень (ДТС₅₃)
22. мо. **arγal** аргаль; тү. **arqar** архар, аргали, горный баран (ДТС₅₄)
23. мо. **aru** ар; тү. **art** спина (ДТС₅₅)
24. мо. **arča** арц; тү. **artuč** можжевельник (ДТС₅₇)
25. мо. **ata** ат; тү. **at** лошадь, конь (ДТС₆₅)
26. мо. **ata tngri** атаа тэнгэр; тү. **ata** отец (ДТС₆₅)
27. мо. **ači** ач; тү. **atī** внук (ДТС₆₇)
28. мо. **aba** ав; тү. **av** охота (ДТС₆₈)
29. мо. **ab abala-** ав авлах; тү. **av avla-** охотиться (ДТС₆₈)
30. мо. **abači** авч, анч; тү. **avči** охотник (ДТС₆₉)
31. мо. **arai** арай; тү. **az** arai / arε (Г.З₂₃₇)
32. мо. **aray-a** араа; тү. **aziγ** araγa / ara: (Г.З₂₃₇)
33. мо. **egere-** ээрэх; тү. **ägir-** egere- / ε:r- (Г.З₂₀₄)
34. мо. **eliye** элээ; тү. **älä** eliye / εlε: (Г.З₃₂₈)
35. мо. **ar** ар; тү. **äz** ~ **iz** ar / ar (Г.З₂₉₄)
36. мо. **er-e** эр; тү. **är** (ДТС₁₇₅)
37. мо. **eremeg** эрмэг; тү. **ärmäk** arγumaγ / armag (Г.З₃₂₇)
38. мо. **baγan-a** багана; тү. **bayna** ступенька (ДТС₇₈)

39. мо. **bayar** баян; тү. **baj** богатый (ДТС₇₉); **бай** богатый, богач (Айдаров₃₅₆)
40. мо. **bayaliy** баялаг; тү. **bajliq ~ bajluq** богатства (ДТС₇₉)
41. мо. **bayar** баяр; тү. **bajram** праздник (ДТС₇₉)
42. мо. **baltu** балт; тү. **baldu** топор (ДТС₈₀) ~ **baltu** (ДТС₈₁)
43. мо. **balyasu** балгас; тү. **balıq** город и дворец (ДТС₈₀)
44. мо. **balayad** балгад; тү. **balıq** город (ДТС₈₀)
45. мо. **bakira-** бахирах; тү. **baqır-** кричать, реветь (ДТС₈₂)
46. мо. **baray-a** бараа; тү. **baryu** добыча (ДТС₈₃)
47. мо. **barluq** барлаг; тү. **barlıy** богатый (ДТС₈₄)
48. мо. **bayatur** баатар; тү. **batur** герой, богатырь (ДТС₈₉)
49. мо. **baqatai** бахтай; тү. **baxt** счастье (ДТС₈₉)
50. мо. **büdügün** бүдүүн; тү. **bedük** большой (ДТС₉₁)
51. мо. **beki, bekilig** бэх, бэхлэг; тү. **bek~ beklig** замок, крепкий (ДТС₉₂)
52. мо. **belge** бэлгэ; тү. **belgü** признак (ДТС₉₃)
53. мо. **belge temdeg** бэлгэ тэмдэг; тү. **belgü nišan** приметы и знаки (ДТС₉₃)
54. мо. **belbegene** бэлбэгнэх; тү. **belin** страх, паника, ужас (ДТС₉₄)
55. мо. **bi** би; тү. **ben** я (ДТС₉₄)
56. мо. **beriy-e** бэрээ; тү. **bergä** розги, прут (ДТС₉₅)
57. мо. **berke** бэрх; тү. **berk** крепкий, сильный (ДТС₉₆) ~ **berklig** (ДТС₉₆)
58. мо. **berke bol-** бэрх болох; тү. **berk bol-** становится твердым (ДТС₉₆)
59. мо. **bičiqan** бяцхан; тү. **bičä** маленький (ДТС₉₈)
60. мо. **bilig** (bil + g) билиг; тү. **bil-** знать, ведать (ДТС₉₈) **bil** знать (Айдаров₃₅₇)
61. мо. **beljig** бэлзэг; тү. **bilazük** браслет (ДТС₉₉)
62. мо. **bilig** билиг; тү. **bilgä** мудрый (ДТС₉₉)
63. мо. **mingy-a** мянга; тү. **biñ** тысяча (ДТС₁₀₁)
64. мо. **bide** бид; тү. **biz ~ bez ~ biz** мы (ДТС₁₀₄); **біз** мы (Айдаров₃₅₇)
65. мо. **biči-** бичих; тү. **bič-** резать, рубить, косить (ДТС₁₀₄)
66. мо. **boda** бод, бие; тү. **bod** тело, стан, фигура (ДТС₁₀₆)
67. мо. **boda** бод, хүн; тү. **bodun** народ, население (ДТС₁₀₈)
68. мо. **boγum-a** боом; тү. **boγaz ~ boγuz** (ДТС₁₁₀) горло, глотка (ДТС₁₀₉)
69. мо. **boγum-a** боом өвчин; тү. **boγuq** опухоль, нарыв в горле (ДТС₁₀₉)
70. мо. **boşuy** бошиг; тү. **bosuy** разрешение (ДТС₁₁₄)
71. мо. **botuyu** ботго; тү. **botu~ botuq** верблюжонок (ДТС₁₁₅)
72. мо. **bor**¹⁵ бор; тү. **boz** серый (ДТС₁₁₅)
73. мо. **böglere-** бөглөрөх; тү. **bük-** наедаться, насыщаться (ДТС₁₁₇)
74. мо. **bögse** бөгс; тү. **böksik** живот, брюхо (ДТС₁₁₇)
75. мо. **beleg** бэлэг; тү. **bölök** дар, подарок (ДТС₁₁₇)
76. мо. **börte** бөрт; тү. **böri** волк (ДТС₁₁₈); **бөрү** волк (Айдаров₃₅₈)
77. мо. **börtüljekü-** бөртөлзөх; тү. **börtmök-** оцуцение (ДТС₁₁₈)
78. мо. **büsegüi** бүсгүй; тү. **böšük** термин родства по браку, жених и невеста (ДТС₁₁₈)

¹⁵ Орчин цагийн монгол хэлэнд бор дарс гэж хориин хэлдэг. Монгол бичгээр “boru”, “bor” гэж ялгаатай бичдэг.

79. мо. **buyudai** буудай; тү. **budʏaj ~ buydaj** пшеница (ДТС₁₂₀)
80. мо. **budara-** будрах; тү. **budraq** рассеянный, разбредившийся (ДТС₁₂₀)
81. мо. **buylay-a** буглаа; тү. **buyan** название гнойно-воспалительного заболевания (ДТС₁₂₀)
82. мо. **buur-a** буур; тү. **buyra** верблюд-производитель (ДТС₁₂₀)
83. мо. **buur-a** буур; тү. **buyrayu** уподобившийся верблюду (ДТС₁₂₀)
84. мо. **bula-** булах; тү. **bul-** находить, отыскивать (ДТС₁₂₁)
85. мо. **buliya-** булаах; тү. **bulna-** брать в плен (ДТС₁₂₃)
86. мо. **böküi-** бөхийх; тү. **buq-** сгибать, подгибать (ДТС₁₂₅)
87. мо. **burantaʏ** бурантаг; тү. **burun** нос (ДТС₁₂₆)
88. мо. **busuʏ** бусаг; тү. **bušaq** расстроенный (ДТС₁₂₈)
89. мо. **butal-** бутлах; тү. **butlu-** ударять по ноге (ДТС₁₃₀)
90. мо. **tuʏul** тугал; тү. **buzayʏ** теленок (ДТС₁₃₀)
91. мо. **büji-** бүжих; тү. **büdi-** танцевать, плясать (ДТС₁₃₁)
92. мо. **büjig** бүжиг; тү. **büdig** танец (ДТС₁₃₁)
93. мо. **bögtür** бөгтөр; тү. **böktül ~ böktör** приземистый, коренастый (ДТС₁₃₂)
94. мо. **bürid-** бүрдэх; тү. **bürük** завязка, гашик (ДТС₁₃₃)
95. мо. **bütün** бүтэн; тү. **bütä** много, обильно (ДТС₁₃₄)
96. мо. **bütügekü-** бүтээх; тү. **bütmäk** вера (ДТС₁₃₄)
97. мо. **butara-** бутрах; тү. **butarla-** терзать, разрывать, кромсать (ДТС₁₂₉)
98. мо. **bölükle** бүлэглэх; тү. **bölük-** разделяться на группы (ДТС₁₁₈)
99. мо. **bölügle-** бүлэглэх; тү. **böl-** делить, разделять (ДТС₁₁₇)
100. мо. **bürkü-** бүрхэх; тү. **bürkür-** заволакиваться (ДТС₁₃₃)
101. мо. **bütüge-** бүтээх; тү. **bütür-** завершать, заканчивать (ДТС₁₃₄)
102. мо. **belkegüsü** бэлхүүс; тү. **bel** поясница (ДТС₉₃)
103. мо. **čačar** цацар майхан; тү. **čačir** шатер, палатка (ДТС₁₃₅)
104. мо. **čindar** чандар; тү. **čadar** пепел, зола, прах (ДТС₁₃₅)
105. мо. **čačul-a** цацлага; тү. **čančarʏa** маленькая птичка (ДТС₁₃₈)
106. мо. **čaqu-** цахих сийлэх; тү. **čačil-** быть высеченным (ДТС₁₄₀)
107. мо. **čakir** цахир; тү. **čaqr** пепельно-серый (ДТС₁₄₀)
108. мо. **čirala-** чарлах; тү. **čarla-** громко плакать, реветь (ДТС₁₄₁)
109. мо. **jarliʏ** зарлиг; тү. **čarlʏ ~ žarlʏ** (ДТС₁₄₁)
110. мо. **jarʏu** зарга; тү. **čaruq ~ žaruq** (ДТС₁₄₁)
111. мо. **joʏdur** зогдор; тү. **žoydu** длинная шерсть на шее верблюда (ДТС₆₄₂)
112. мо. **jöri-** зөрөх; тү. **jör-** толковать (ДТС₂₇₆)
113. мо. **čečeg** цэцэг өвчин; тү. **čekik ~ čekäk** корь (ДТС₁₄₃)
114. мо. **jinggin-** жингэнэх; тү. **čī ʏ ra-** звонить (ДТС₁₅₀)
115. мо. **čiqara-** чахрах; тү. **čiqra-** скрипеть, скрежетать (ДТС₁₅₁)
116. мо. **čuugiyan** цуугиан, шуугиан; тү. **čo ʏ i** спор, распря, скандал (ДТС₁₅₂)
117. мо. **čuugi-** цуугих, шуугих; тү. **čoyila-** шуметь, кричать (ДТС₁₅₂)
118. мо. **čoqi-** цохих; тү. **čoq-** кидаться, забивать (ДТС₁₅₃)
119. мо. **čöb** цөв; тү. **čöbdik** помрачение, омраченность (ДТС₁₅₄)

120. мо. **čegedeg** цээдэг (ууж); тү. **čöğä** плащ, верхняя одежда (ДТС₁₅₄)
121. мо. **sökü-** сөхрөх (цөхрөх); тү. **čök-** опускаться (ДТС₁₅₄)
122. мо. **čömüre-** цөмрөх; тү. **čöm-** нырять (ДТС₁₅₅)
123. мо. **čöle-** цөлөх; тү. **čöl** убывать, иссякать (ДТС₁₅₂)
124. мо. **čöv** цөв; тү. **čöp** осадок (ДТС₁₅₅)
125. мо. **čuu** цуу; тү. **čulvu ~ čulbu** клевета, хула (ДТС₁₅₆)
126. мо. **čiki-** чихэх; тү. **zek-to pull** (Clauson₄₁₃)
127. мо. **tenggis** тэнгис; тү. **de** и **iz** см. **teniz** (ДТС₁₆₀)
128. мо. **eči-** эчих; тү. **eč eč ebči** возглас понукания, предназначенный для лошади (ДТС₁₆₂)
129. мо. **egeči** эгч; тү. **ečä** старшая сестра (ДТС₁₆₂)
130. мо. **eji** эжий, ээж; тү. **ece** ajiya / a:dʒe (Г.З.₂₀₂)
131. мо. **ečige** эцэг; тү. **əči** ečige / ətfəg (Г.З.₂₀₄)
132. мо. **bederi** бэдрэх; тү. **edär-** II искать, гнаться, идти следом (ДТС₁₆₂)
133. мо. **edüi** өдий төдий; тү. **edi** очень (ДТС₁₆₃)
134. мо. **egere-** ээрэх; тү. **egir-** окружать, обходить (ДТС₁₆₆)
135. мо. **eke** эх; тү. **ex** eki / əx (Г.З.₃₀₁)
136. мо. **iker-e** ихэр; тү. **eki** два (Айдаров₃₅₆)
137. мо. **almas** алмааз; тү. **elmas** almas / almäs (Г.З.₁₃₅)
138. мо. **em-e** эм; тү. **em** женский половой орган (ДТС₁₇₂)
139. мо. **emene**¹⁶ эмнэх, анагаах; тү. **emlä-** лечить, исцелять (ДТС₁₇₃)
140. мо. **imer-** имрэх; тү. **emri-** заставлять чесаться, вызывать зуд (ДТС₁₇₃)
141. мо. **eng** эн өргөн нарийн; тү. **en** ширина (ДТС₁₇₃)
142. мо. **er-e** эр; тү. **er** муж, мужчина (ДТС₁₇₅)
143. мо. **ergi** эрэг; тү. **erig I** место, стоянка (ДТС₁₇₇) эрэг газар; **eriq** ergi / ərəg (Г.З.₁₅₆)
144. мо. **erke** эрх; тү. **erk** сила, воля, могущество, власть (ДТС₁₇₉)
145. мо. **erke sür** эрх сүр; тү. **erk sür-** управлять (ДТС₁₇₉)
146. мо. **erkele-** эрхлэх; тү. **erklä-** прилагать усилия, давить (ДТС₁₈₀)
147. мо. **erte** эрт; тү. **ertä** рано, утром (ДТС₁₈₂)
148. мо. **ertiš** Эртиш; тү. **ertiš** название реки (ДТС₁₈₂)
149. мо. **esen** эсэн (мэнд); тү. **esän** здоровый, не вредимый (ДТС₁₈₂)
150. мо. **eši** эш¹⁷; тү. **eš** друг, приятель (ДТС₁₈₄)
151. мо. **eljige** элжиг; тү. **esäk** осел (ДТС₁₈₅)
152. мо. **ejen** эзэн; тү. **idi** хозяин (ДТС₂₀₃)
153. мо. **ilege-** илгээх; тү. **il-** спускаться, сходить, опускаться (ДТС₂₀₇)
154. мо. **ilere-** илрэх, ил үзэгдэх; тү. **ilär-** показываться, виднеться (ДТС₂₀₇)
155. мо. **inaru** инару; тү. **inärü** за, туда, дальше (ДТС₂₁₉); **inaru** inaru / inaru (Г.З.₂₀₀)
156. мо. **inji** инж; тү. **inčü** наследственный (ДТС₂₁₀)
157. мо. **ir** ир; тү. **ir** камень (ДТС₂₁₁)
158. мо. **irge** иргэ; тү. **irk** овца по четвертому году (ДТС₂₁₂)
159. мо. **iru-a** ёр; тү. **irü** знак, примета (ДТС₂₁₂) ~ **irü** belgü

¹⁶ Монгол эртний сурвалж бичигт “etele-” гэж бичсэн байдаг.

¹⁷ Хүний эшийн зүйл гэх мэтээр уг ургийн холбоог нэрлэдэг.

160. мо. **iru-a belge** ёр бэлгэ; тү. **irü belgü** знак, признак, примета (ДТС₂₁₂)
161. мо. **isü-** (хөрөнгө исэх); тү. **isi-** становиться горячим (ДТС₂₁₃)
162. мо. **isüg** эсэг (айраг); тү. **isig** горячий (ДТС₂₁₃)
163. мо. **idu** ү¹⁸; тү. **ïduq** святой, священный (ДТС₂₁₈)
164. мо. **egel** эгэл; тү. **igil** простой (ДТС₂₀₄)
165. мо. **ukila** охилох, уйлах; тү. **ïyla-** плакать (ДТС₂₁₈)
166. мо. **ele-** элэх (элж хуучрах); тү. **ïliq-** портиться, оскверняться (ДТС₂₁₈)
167. мо. **inčala-** янцаглах; тү. **inčiqla-** горевать, стонать (ДТС₂₁₉)
168. мо. **isü** (хөө тортог); тү. **ïš** копать, сажать (ДТС₂₂₀)
169. мо. **yada-** ядах; тү. **jadaγ** пеший (ДТС₂₂₂)
170. мо. **jaγur-a** зуур; тү. **jaγuru** близко (ДТС₂₂₆)
171. мо. **jalay-a** залаа; тү. **jal** грива, загривок (ДТС₂₂₇)
172. мо. **jali** заль; тү. **jalγan** лживый, ложный (ДТС₂₂₈)
173. мо. **jalbari-** залбирах; тү. **žalbar** ү **u-** поклонение (ДТС₆₄₀)
174. мо. **jalqayū** залхуу; тү. **jalγu** глупец (ДТС₂₂₈)
175. мо. **jilay-a** жалга; тү. **jaliγ** гребень птицы, грива, лука седла (ДТС₂₂₈)
176. мо. **jangda-** зандрах; тү. **jan-** пугать, вырывать (ДТС₂₃₁)
177. мо. **inaγšila-** наахлах; тү. **janaš-** идти рядом (ДТС₂₃₁)
178. мо. **janduči-** зандчих; тү. **janč-** давить, разминать (ДТС₂₃₁)
179. мо. **šine** шинэ; тү. **ja** и **ï** новый (ДТС₂₃₃)
180. мо. **yangšiy-** аянишаа; тү. **jaγšaq** болтун, болтливый (ДТС₂₃₅)
181. мо. **jaq-a** зах; тү. **jaq** сторона (ДТС₂₃₇)
182. мо. **yangši-** яниших; тү. **jaγša-** болтать (ДТС₂₃₅)
183. мо. **nasu** нас; тү. **jaš** год (ДТС₂₄₅)
184. мо. **yisü** ес; тү. **jedi** ~ **jeti** (ДТС₂₅₂)
185. мо. **jige** зээ; тү. **jegän** племянник (ДТС₂₅₂)
186. мо. **yirtinčü** ертөнц; тү. **jer** земля (ДТС₂₅₇)
187. мо. **irayū** яруу; тү. **jirayū** певец, сказитель (ДТС₂₆₈)
188. мо. **jiruy-a** жороо; тү. **joriγa** иноходец (ДТС₂₇₄)
189. мо. **yosun** ёсон; тү. **jusun** правило, обычай (ДТС₂₇₅)
190. мо. **julγayā-** зулгаах; тү. **julq-** обдирать (ДТС₂₇₈)
191. мо. **jumara-** зумрах; тү. **jumraq** мягкий, гибкий (ДТС₂₇₉)
192. мо. **junda`ul** (МНТ., I.R.₅₇₁₀); тү. **jundaq** лошадный помет, навоз (ДТС₂₈₁)
193. мо. **jungaγ** зунгаг; тү. **junγu** мытье, омовение (ДТС₂₈₁)
194. мо. **jüde-** зүдэх, зүдрэх; тү. **jüd-** нагружать, навьючивать (ДТС₂₈₃)
195. мо. **jögege-** зөөх; тү. **jük** поклажа (ДТС₂₈₅)
196. мо. **jisü** зүс; тү. **yüz** лицо (ДТС₂₈₇)
197. мо. **jaγu** зуу; тү. **yüz** сто (ДТС₂₈₈)
198. мо. **qadam** хадам; тү. **kadın related be narriage** (Clauson₆₀₂)
199. мо. **qamiγ-a** хаа; тү. **kani nerde** (Т.Т²₁₀₄)

¹⁸ Турфанаас олдсон дурсгалын монгол бичигт ийм үг буй. **ïdüqut** (**ïdüq qut** - арнун дагшин өлзийт газар)- Уйгурын эртний газар.

200. мо. **qarbu-** харвах; тү. **karva-** *-to grope for* (Clauson₆₄₆)
201. мо. **kerü-** хэрэх; тү. **kıkır- kıkı-** *shout* (Clauson₆₁₂)
202. мо. **kerči-** хэрчих; тү. **kır-** *to scrape, strip* (Clauson₆₄₃)
203. мо. **qoryuda-** хоргодох; тү. **kork-** *to fear, be afraid* (Clauson₆₅₁)
204. мо. **körüg** (körü + g) хөрөг; тү. **kör-** *to see* (Clauson₇₃₆)
205. мо. **köšigürge** хөшиүүрэг; тү. **kösürgü-** *a leather bag* (Clauson₇₅₁)
206. мо. **günjü** гүнж; тү. **kunzu:y** *daughter of the emperor* (Clauson₆₃₅)
207. мо. **küčü** хүч; тү. **күч** сила (Айдаров₃₆₁)
208. мо. **küčülig** хүчлэг, хүчтэй; тү. **күчліг** сильный, знатный (Айдаров₃₆₁)
209. мо. **keji** хэжин явах, хөндлөн гарах; тү. **keč-** *переходить* (ДТС₂₉₀)
210. мо. **kedere-** хэдрэх (дээл хувцас өмсөх); тү. **kedgü** одежда (ДТС₂₉₃)
211. мо. **kenje** хэнз; тү. **kenč** ребенок (ДТС₂₉₈)
212. мо. **keb** хэв; тү. **кеп** форма (ДТС₂₉₉)
213. мо. **keseg** (kes + g) хэсэг; тү. **kes-** *to cut, cut off* (Clauson₂₄₈)
214. мо. **kebi-** хивэх; тү. **kev-** *грызть, жевать* (ДТС₃₀₄)
215. мо. **kebreg** хэврэг; тү. **kevräk** слабый, мягкий, ломкий (ДТС₃₀₄)
216. мо. **kebsi-** хэвших, зөөлрөх; тү. **kevšä-** *жевать, слабет* (ДТС₃₀₄)
217. мо. **qoni** хонь; тү. **ko:c** *sheep* (Clauson₆₃₁)
218. мо. **kögürge**; тү. **köbürge** *davul* (Т.Т¹₁₄₉)
219. мо. **köči!** хэж(мал туух аялга); тү. **köč-** *переходить, передвигаться* (ДТС₃₁₁)
220. мо. **kötül morin** хөтөл морь; тү. **köčüt** лошадь кочевника (ДТС₃₁₁)
221. мо. **köke** хөх (тэнгэр); тү. **kök** небо, корень, голубой (ДТС₃₁₂)
222. мо. **köv köke** хөв хөх; тү. **köm kök** огуз. *очень голубой* [МКС(ДТС₆₄₆)]
223. мо. **kömlüdüрге** хөмөлдөрөг; тү. **kömlüdürik** нагрудный ремень лошади (ДТС₃₁₄)
224. мо. **könüg** хөнөг; тү. **könäk** *сосуд, ведро* (ДТС₃₁₅)
225. мо. **köndeyire-** хөндийрөх; тү. **kocit-** *aşağıya dönek olmak* (Т.Т¹₁₇₃)
226. мо. **köšige** хөшиг; тү. **köšik** *покрывало, занавес* (ДТС₃₁₉)
227. мо. **kürgen** хүргэн; тү. **küdegü** зять (ДТС₃₂₄);
228. мо. **načın** начин; тү. **lačın** *кречет, сокол* (ДТС₃₃₂)
229. мо. **laysi-** лагших, лаг болох; тү. **laqša** *пшеничная мука, лапша* (ДТС₃₃₂)
230. мо. **luu** луу; тү. **lū** [кит. лун, luŋ] *дракон* (ДТС₃₃₄)
231. мо. **manuul** мануул; тү. **manu** [ср. монг. manu] *степная кошка, манул* (ДТС₃₃₆)
232. мо. **möngke** мөнх; тү. **meŋgü** *вечность* (ДТС₃₄₁)
233. мо. **mönüki** мөнөөх; тү. **munuqi** *и вот, вот теперь, вот, этот* (ДТС₃₅₀)
234. мо. **mung, munggina-** мунгинах; тү. **muŋ** *потребность, нужда, забота* (ДТС₃₅₀)
235. мо. **nökür** нөхөр; тү. **nükär** [монг. нцкыг] *друг* (ДТС₃₆₁)
236. мо. **otuy** отог; тү. **ota** *ү шатер* (ДТС₃₇₃)
237. мо. **ukıra-** ; тү. **okı-** *zağırmaq, davet etmek* (Т.Т¹₁₅₅)
238. мо. **okila-** охилох; тү. **aýıla-** *плакать* (ДТС₁₈)
239. мо. **odqan** отгон; тү. **otčuq** *очаг* (ДТС₃₇₃)
240. мо. **edür** өдөр; тү. **ödün** *однажды* (ДТС₃₇₇)

241. мо. **edür?** өдөр; тү. **ödüş tam gün, 24 saat** (Т.Т¹₁₆₃)
242. мо. **emün-e?** өмнө; тү. **өн** раньше (ДТС₃₈₆)
243. мо. **qabsur-** хавсрах; тү. **qabšur-** соединять (ДТС₃₉₉)
244. мо. **qadayala-** хадгалах; тү. **qadayla-** хранить (ДТС₄₀₁)
245. мо. **qaji-** хажих; тү. **qaj-** оборачиваться (ДТС₄₀₆)
246. мо. **qada** хад; тү. **qaja** скала (ДТС₄₀₆)
247. мо. **qamiy-a** хаа; тү. **qajda** где (ДТС₄₀₆)
248. мо. **qayiqur-** хайхрах; тү. **qajyur-** заботиться (ДТС₄₀₇)
249. мо. **ɣajar?** газар; тү. **qajir** песок (ДТС₄₀₇)
250. мо. **qayaly-a** хаалга; тү. **qaray** ворота, дверь (ДТС₄₂₀)
251. мо. **qarayul** харуул; тү. **qarayul** стража, охрана (ДТС₄₂₄)
252. мо. **keriy-e** хэрээ; тү. **qarya** ворон, ворона (ДТС₄₂₆)
253. мо. **qariya-** хараах; тү. **qarya-** проклинать, ругать (ДТС₄₂₆)
254. мо. **qariyačai** хараацай; тү. **qaryplač** ласточка (ДТС₄₂₆)
255. мо. **qarši** хариш; тү. **qaršu** противоположность (ДТС₄₂₉)
256. мо. **qandu-?**, **qatari-**; тү. **qatar-** поворачивать (ДТС₄₃₃)
257. мо. **qatayul** хатуу; тү. **qatyn** крепкий, твердый (ДТС₄₃₃)
258. мо. **qabira-** хавирах; тү. **qavir-** собирать, сжимать (ДТС₄₃₆)
259. мо. **qabči-**; **qabši-**; тү. **qavsa-** окружать (ДТС₄₃₇)
260. мо. **qadam** хадам; тү. **qazin** тесть (ДТС₄₃₉)
261. мо. **qakir-** хахирах; тү. **qäqir-** кричать (ДТС₄₄₅)
262. мо. **qariy** хариу; тү. **qarim** яма, ров (ДТС₄₂₇)
263. мо. **qob** хов; тү. **qobi** пустой (ДТС₄₅₁)
264. мо. **quča** хуц; тү. **qoč** баран (ДТС₄₅₁)
265. мо. **qoni** хонь; тү. **qoj** овца (ДТС₄₅₃)
266. мо. **qour-a** хор; тү. **qor** убыток, ущерб, вред (ДТС₄₅₇)
267. мо. **qoryuda-** хоргодох; тү. **qorq-** бояться (ДТС₄₅₈)
268. мо. **kürm-e** хүрмэн чулуу; тү. **qorum** каменные россыпи, обломки скал, валуны (ДТС₄₆₀)
269. мо. **qobuy-a** ховоо; тү. **qoša** двойной, парный (ДТС₄₆₀)
270. мо. **qobla-** ховлох; тү. **qovla-** клеветать, возводить (ДТС₄₆₂)
271. мо. **qobči** ховч; тү. **qovuč** слово (ДТС₄₆₂)
272. мо. **ɣubčiyur** (алба) гувчуур; тү. **qubčir** кубчир (ДТС₄₆₂)
273. мо. **quči**; тү. **quč-** обнимать (ДТС₄₆₃)
274. мо. **quday-a** хударга(эмээлийн); тү. **qudrug** хвост (ДТС₄₆₃)
275. мо. **qudday** худаг; тү. **quduy ~ quduy ~ quduy ~ qujuy** колодец (ДТС₄₆₄)
276. мо. **qun**; тү. **quyu** лебедь (ДТС₄₆₄)
277. мо. **quuq-a** хуух; тү. **qujq** кожа, шкура (ДТС₄₆₄)
278. мо. **quliki** хулхи (чихний); тү. **qulaq** ухо (ДТС₄₆₅)
279. мо. **qumq-a** хумх; тү. **qum** песок (ДТС₄₆₅)
280. мо. **qura-** хурах; тү. **qur-** устраивать, сооружать (ДТС₄₆₇)
281. мо. **qurča** хури; тү. **qurč** сильный, крепкий (ДТС₄₆₇)

282. мо. **qayurai** хуурай; тү. **qurɣa-** *высыхать, сохнуть* (ДТС₄₆₇)
283. мо. **qayurai** хуурай; тү. **quruɣ** *сухой* (ДТС₄₆₉)
284. мо. **quvraq** хувраг; тү. **quvraq** *монашеская община* (ДТС₄₇₅)
285. мо. **saɣa-** *саах*; тү. **saɣ** *доить* (ДТС₄₈₀)
286. мо. **saɣam-a** *саам*; тү. **saɣim** *удой* (ДТС₄₈₀)
287. мо. **sakily-a** *сахилга*; тү. **saqlıq** *бдительность* (ДТС₄₈₈)
288. мо. **šir-a** *шар*; тү. **sarïɣ** *желтый* (ДТС₄₈₈);
289. мо. **semeji** *сэмжэ*; тү. **semiz** *жирный, тучный* (ДТС₄₉₅); **semiz fat** (Clauson₈₃₀)
290. мо. **či** *чи*; тү. **sen** *ты* (ДТС₄₉₅)
291. мо. **songgin-a** *сонгино*; тү. **soɣun** *лук* (ДТС₅₀₇)
292. мо. **soɣu** *согоо*; тү. **soɣun** *олень* (ДТС₅₀₇)
293. мо. **sönü** *шөнө*; тү. **soɣuq** *конец* (ДТС₅₀₈)
294. мо. **čoki-** *цохих*; тү. **soq-** *бить, ударять* (ДТС₅₀₈)
295. мо. **sura-** *сурах*; тү. **sor-** *спрашивать* (ДТС₅₀₉)
296. мо. **soru-** *сорох*; тү. **sor-** *сосать, высасывать* (ДТС₅₀₉)
297. мо. **suray** *сураг*; тү. **soruɣ** *расспросы* (ДТС₅₀₉)
298. мо. **sögüd**-*сөгдөх*; тү. **sök-** *pull down, break through* (Clauson₈₁₉)
299. мо. **sun-** *сунах*; тү. **sun-** *протягивать* (ДТС₅₁₄)
300. мо. **šitar-a** *шатар*; тү. **šatranğ** *шахматы* (ДТС₅₂₁)
301. мо. **širege** *ширээ*; тү. **širä** *стол* (ДТС₅₂₃)
302. мо. **simnu** *шимнус*; тү. **šimnu** [согд. šmnw] *демон* (ДТС₅₂₃)
303. мо. **tabala-** *тавлах*; тү. **tabala-** *порицать, осуждать* (ДТС₅₂₅)
304. мо. **tavar** *таваар*; тү. **tabar** *имущество* (ДТС₅₂₆)
305. мо. **taulai** *туулай*; тү. **tabišɣan** *заяц* (ДТС₅₂₆)
306. мо. **taulai jil** *туулай жил*; тү. **tabšan jil** *год заяца* (ДТС₅₄₃)
307. мо. **tayaɣ** *таяг*; тү. **tajaq** *опора* (ДТС₅₂₇)
308. мо. **talqila-** *талхилах*; тү. **talqıl-** *быть отброшенным* (ДТС₅₂₉)
309. мо. **tangsuy** *тансаг*; тү. **tansuq** *удивительный, необычный* (ДТС₅₃₃)
310. мо. **taqiy-a** *тахиа*; тү. **taqıɣu** *курица* (ДТС₅₃₆)
311. мо. **tačiya-** *тачаах*; тү. **tati-** *иметь вкус* (ДТС₅₄₁)
312. мо. **tngrı** *тэнгэр*; тү. **täŋri** *небо* (ДТС₅₄₄)
313. мо. **čilau** *чулуу*; тү. **ta:ş** *stone* (Clauson₅₅₇)
314. мо. **temege** *тэмээ*; тү. **tebe** *верблюд* (ДТС₅₄₆);
315. мо. **tegerm-e** *тээрэм*; тү. **tegirmän** *мельница* (ДТС₅₄₈);
316. мо. **temür** *төмөр*; тү. **temir** *железо* (ДТС₅₅₁)
317. мо. **temürči** *төмөрч*; тү. **temürči** *кузнец* (ДТС₅₅₁)
318. мо. **teng** *тэн*; тү. **teŋ** *одинаковый* (ДТС₅₅₁)
319. мо. **tenggis** *тэнгис*; тү. **teŋiz** *море* (ДТС₅₅₂)
320. мо. **ters** *тэрс*; тү. **ters** *превратный, неправильный* (ДТС₅₅₅)
321. мо. **toyıɣ** *тойг*; тү. **tobıq** *лодыжка* (ДТС₅₆₉)
322. мо. **todqur** *тотгор*; тү. **tid-** *engel olmak* (Т.Т₁₇₀)

323. мо. **tuula** Туул; түү. **to ʎ la** георг. Приток Орхона (ДТС₅₇₁)
324. мо. **tonuу** тоног; түү. **тон** одежда (Айдаров₃₆₄)
325. мо. **γubčīγur** гувчуур (алба); түү. **qubčir** кубчир (ДТС₄₆₂)
326. мо. **tobraу** товрог; түү. **topraq** земля, прах (ДТС₅₇₅)
327. мо. **čoki-** цохих; түү. **toqī-** ударять (ДТС₅₇₆) цохих, зодох; **toki:-to hit** (Clauson₄₆₇)
328. мо. **toqum** тохам; түү. **toqma** см. **toγma** (ДТС₅₇₇)
329. мо. **toor** тор; түү. **tor** сети (ДТС₅₇₈)
330. мо. **torγ-a** торго; түү. **torqu** шелк (ДТС₅₇₈)
331. мо. **toγusu** тоос; түү. **toz** пыль, прах (ДТС₅₇₈)
332. мо. **tura-** турах; түү. **tor-** *azlıktan ölmek, azlıktan zayıf* (Т.Т¹₁₇₃)
333. мо. **dörbe** дөрөв; түү. **tört** четыре (ДТС₅₈₁)
334. мо. **tusala-** туслах; түү. **tusuq-** помогать (ДТС₅₉₀)
335. мо. **tegüs** төгс; түү. **tükäti** совершенно (ДТС₅₉₆)
336. мо. **tümen ming-a** түм мянга; түү. **tümän ban** десятки тысяч (ДТС₅₉₇)
337. мо. **uγuγur** язгуур; түү. **uč** конец (ДТС₆₀₃)
338. мо. **unta-** унтах; түү. **udī-** спать (ДТС₆₀₅)
339. мо. **er-e** эр; түү. **är** (ДТС₁₇₅)
340. мо. **uqa-** ухах; түү. **uq-** понимать (ДТС₆₁₃)
341. мо. **ür-e** үр; түү. **urī** сын, мальчик (ДТС₆₁₄)
342. мо. **udayan** удаан; түү. **uzaq** долгий (ДТС₆₂₀)
343. мо. **učir-a?** учир; түү. **üčün** для, ради (ДТС₆₂₂)
344. мо. **urida** урьд; түү. **ür** давно, долго (ДТС₆₂₆)
345. мо. **üjüg** үсэг; түү. **üzik** слог, буква (ДТС₆₃₁)
346. мо. **qamiγ-a** хаана; түү. **xanda** где (ДТС₆₃₆)
347. мо. **qoruγda-** хорогдох; түү. **xorq-** см. **qorq-** (ДТС₆₃₇)
348. мо. **qošin** хошин; түү. **xoš** радостный, веселый (ДТС₆₃₈)
349. мо. **šingge-** шингэх; түү. **siη-** уходить в землю (ДТС₅₀₀)
350. мо. **šorboγ** шорвог; түү. **šor** соленый (ДТС₅₂₄)

1. мо. **adaγ** адаг; **adaq** ~ **адаq** нога (ДТС_{8,14}) см. **ataq** (ДТС₆₆) ~ **ataγ** (ДТС₆₆), **azaq** (ДТС₆₉);
2. мо. **ayakim-a** аагим; **ayim** подъем (ДТС₁₈)
3. мо. **aru** ар; **arqa** спина (ДТС₅₃); **arqa** aru / ar (ГЗ_{138,279})
4. мо. **toluγain üsü** толгойн үс; **eki arqa qil** хялгас (ДТС₅₄)
5. мо. **bičil** бичил; **bičilyan** трещина (ДТС₁₀₅)
6. мо. **šinay-a** шанага; **čan** маленькая чашка (ДТС₁₃₈)
7. мо. **šinay-a** шанага; **čanaq** чашка, миска (ДТС₁₃₈)
8. мо. **ijili ügei** ижилгүй; **ejgü** хороший (ДТС₁₆₇)
9. мо. **qar-a** хар, хари, хар хүн; **qara** масса, толпа (ДТС₄₂₃)
10. мо. **ajiy** ажиг; тү. **ajir** злой, злобный (ДТС₂₈)
11. мо. **ajiy-la** ажиглах; тү. **ajiy-la** поносить, ругать, унижать (ДТС₂₈)
12. мо. **basa** бас; тү. **basa** после, следом, и, еще (ДТС₈₅)
13. мо. **dal** дал (тоду); тү. **dal** ветвь (ДТС₁₅₈)
14. мо. **aldar** алдар; тү. **ad** unvan (Т.Т₁₂₁)
15. мо. **adara-** адрах; тү. **adir-** разделять, отделять (ДТС₁₁)
16. мо. **adaralada-** адралдах; тү. **adril-** расставаться, разделяться (ДТС₁₃)
17. мо. **adaru** адрах; тү. **adru-** различать (ДТС₁₃)
18. мо. **angqarul** анхаарал; тү. **aqa-** разумеет, понимать (ДТС₄₆)
19. мо. **eji** эжий; тү. **anne** ama / ama: (ГЗ₂₀₁)
20. мо. **ar** /usu-yin-u/ (Čoi.Luv₁₉); **ara** уставать, утомляться (ДТС₅₀)
21. мо. **abu** аав; тү. **baba** отец (ДТС₇₆)
22. мо. **badaraqu** бадрах; тү. **badruq** знамя (ДТС₇₇)
23. мо. **balar** балар; тү. **baldir** ранний (ДТС₈₀)
24. мо. **boru** бор дарс; тү. **bor** вино (ДТС₁₁₂); **бор** вино (Айдаров₃₅₇)
25. мо. **ajirya adu** γ u азрага адуу; тү. **bül at** лошадь в чулках (ДТС₁₃₂)
26. мо. **bürkügöl-** бүрхүүлэх; тү. **bürkür-** обрызгивать (ДТС₁₃₃)
27. мо. **čaqil** цахилах; тү. **čaqliq** относящийся к какому-л (ДТС₁₄₀)
28. мо. **aq-a** ах; тү. **eči** старший брат, дядя (ДТС₁₆₂)
29. мо. **ata tngri** атаа тэнгэр; тү. **hata** отец (ДТС₁₉₇)
30. мо. **egeči** эгч; тү. **ezä** старшая сестра (ДТС₁₉₂)
31. мо. **gišgikü** гишгэх; тү. **esü-** покрывать (ДТС₁₈₆)
32. мо. **gišgigür** гишгүүр; тү. **esük** покрывало (ДТС₁₈₆)
33. мо. **kereldekü** хэрэлдэх; тү. **keriš-** совместно растягивать (ДТС₃₀₁)
34. мо. **jijig** жижиг; тү. **kičig** маленький, малый (ДТС₃₀₆)
35. мо. **kögürge** ; тү. **köbürge** davul (Т.Т₁₄₉)
36. мо. **öši-** өших; тү. **öčä-** враждовать, питать ненависть (ДТС₃₇₆)
37. мо. **öšiy-e** өшөө; тү. **öčäs** вражда (ДТС₃₇₆)
38. мо. **qabčiyar** хавчаар; тү. **qabučaq** дуло (ДТС₃₉₉)
39. мо. **qanaγur** хануур, **qana-** ханах; тү. **qan I** кровь (ДТС₄₁₆)

40. мо. **γuni-** гуних; тү. **qomī-** тосковать, грустить (ДТС₄₅₅)
41. мо. **üsü** үс; **sač** волосы (ДТС₄₇₉)
42. мо. **usu** ус; тү. **sub** вода, влага (ДТС₅₁₅); *suγ ~ suv; su:v water* (Clauson₇₈₃)
43. мо. **sebki-** сэвхийх; тү. **šeb** быстро (ДТС₅₂₂)
44. мо. **tavara-** таврах; тү. **tavuraq** быстро (ДТС₅₂₇)
45. мо. **umaratu-** умартах; **unut-** забывать (ДТС₆₁₂)
46. мо. **öb** өв; тү. **üv** дом (ДТС₆₂₉)
47. мо. **kerü-** хэрэх, хуцах; тү. **ker-** карлук. лаять [МКС (ДТС₆₄₆)]